

ВИЗАНТИНЦИ И ГЕОГРАФИЈА

Кратак осврт

Апстракт: Ослоњена на достигнућа античке науке, византијска географија није много унапредила теоријску мисао ове научне дисциплине, али је учинила знатан продор у усавршавање наслеђених знања. Несумњиво, највеће достигнуће античке географске мисли била је представа о Земљи као лопти. У исто време, у античкој науци постојала је представа о Земљи као пљоснатом диску, али идеолози хришћанства, придржавајући се теорије о пљоснатом облику Земље, своја упоришта нису налазили у радовима античких класика него у Светом писму. Антиохијска космогоничка школа је ослањајући се на библијске судове створила властиту фантастичну географију која није имала ништа заједничко са научним знањем. Насупрот њој, Кападокијско-александријска школа полазила је од становишта да је Земља лопта, смештена унутар друге лопте – небеске сфере. Рановизантијско раздобље посведочило је занимање за дескриптивну географију, почев од описа тргова и лука до итинерара ходочасника. Теоријска географија, ипак, заостајала је иза списка који су се махом сводили на описне опсервације. После рановизантијског периода, картографија је била једва позната, па је опис земаља и градова најчешће бивао замењен листом имена и ретко снабдевен подацима.

Кључне речи: географија, Византија, средњи век, античко наслеђе, геоцентрички систем, карте, итинерари.

Познато је да назив географија потиче из грчког језика и долази од речи *ge* (γῆ), односно *gea* (γέα), што значи земља, и глагола *graphein* (γράφειν), што значи писати, па је грчка реч γεωγραφία – у значењу земљопис – ушла у скоро све језике и означава науку која проучава просторну стварност Земљине површине (NEB, 1997, p. 877). Саздан у раздобљу класичне старине, назив географија казује да на самом почетку она није била наука са одређеним објектом и циљем проучавања, него више нека врста опште енциклопедије о Земљи. Као сцијентистичка дисциплина, географија се помаља тек у XIX веку, па се у њеном развоју могу разликовати два периода: први до половине XIX века и други од половине XIX столећа (Kostrenčić, 1958, str. 135). Данас се под географијом подразумева сноп научних дисциплина чији се посленици баве изучавањем природних и друштвених појава у геопростору, узрочно-последичним везама и односима између њих, као и закономерностима које из тога произлазе (Атанацковић, 2018, стр. 175).

¹ gradic@f.bg.ac.rs

Аутор је редовни професор на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Бави се византологијом. Илустрације додате накнадно, нису дио ауторског текста. – Напомена ур.

Антички корени

Византијска, а шире гледано и свеукупна средњовековна цивилизација, у великој је мери била ослоњена на културне и научне тековине античке епохе. Отуда јој се могу упутити замерке на помањању оригиналности, на томе да у себи носи нешто епигонско, дакле подражавалачко, као и нешто еклектичко, односно вештину позајмљивања. Међутим, оно што се често пренебрегава или барем не схвата довољно дубоко јесте чињеница да је византијска, уосталом као и читава средњовековна цивилизација, поседовала драгоцену моћ синтезе, дакле способност да на основу познатих тековина створи нешто сасвим ново. Управо на том плану лежи величина њених неспорних домета и доприноса укупној светској цивилизацији (Vogel, 1967, pp. 294–295).

Наравно, изречену оцену могуће је применити и на византијску географију за коју су незаобилазна достигнућа античке географије, пре свега оличена у научној заоставштини тројице учењака: Ератостена из Кирене, Страбона из Амације и Клаудија Птолемеја. Први, Ератостен, који је живео у III веку п. н. е., познати је научник хеленистичког доба, управник гласовите библиотеке у Александрији, највеће библиотеке античког света. Он је био полихистор у правом значењу те речи, што значи човек упућен у све науке, својеврстан свезнадар. Писао је географска, астрономско-математичка, филозофска и филолошка дела, а сматра се оснивачем научне географије. Главно дело му је *Географија* (Γεωγραφικά), тј. *Географија* у три књиге. Ератостен се бавио мерењем опсега земаљске кугле, приближно тачно је одредио нагиб еклиптике према Екватору и дужину дана, а доказивао је да је могућа пловидба око света (Стевановић, 1968, стр. 73–74).

Други од ове двојице великана античке науке, Страбон, грчки географ родом из Амације на Понту, живео је од око 63. године п. н. е. до 19. године н. е. (Обрадовић, 2018: 5–21). Како сам наводи, пропутовао је земље Средоземља од Јерменије до Сардиније, и од Црног мора до Етиопије, а дуже је боравио у Риму и Египту. Његово дело *Географија* (Земљопис, Γεωγραφία) у 17 књига сачувано је у целини. Осим свог знања, Страбон се ослањао и на старију литературу, али се не би могло рећи да се бавио научном географијом, јер је за њега, на пример, и Хомер представљао ауторитет. Међутим, Страбон је значајан јер је донео обиље података о историјским, митолошким, литерарним, природнонаучним појединостима (Ђурић, 1972, стр. 735–736; Preti, 2002, I, str. 107).

Најмлађи од ове тројице, Клаудије Птолемеј, био је грчки математичар, астроном и географ из II века. Будући представник геоцентричког система, сматрао је да се Сунце, планете и звезде окрећу око Земље. Главно дело му је спис *Велики систем астрономије* (Μεγάλη σύνταξις ἀστρονομίας) у 13 књига, који је у потоњим столећима био веома читан и коментарисан. Штавише, у IX веку је под именом *Алмагест* преведен на арапски језик и стекао велику популарност. Клаудије Птолемеј је проценио величину Земље, описао њену површину и означио низ места по географској ширини и дужини (Ђурић, 1972, стр. 736).

Када је античка географија у питању, нису без значаја ни Хипарх, астроном, географ и математичар из II века п. н. е. (Preti, I, 2002, str. 107), као ни Паусанија, хеленски путописац из II века, који је саставио *Опис Хеласе* у 10 књига (Ђурић, 1972, стр. 739; Вулићевић, 1994, стр. 7–39).

Вредно је поменути и Аристарха са острва Самоса, грчког учењака из III века п. н. е., који се први изричито залагао за хелиоцентрични систем и у средиште познатог свемира ставио Сунце а не Земљу (Preti, 2002, I, str. 87). Ипак, овај научник „усамљеник” мораће да сачека ново доба и знаменитог реформатора астрономије, пољског каноника Николу Коперника (1473–1543), који је уместо дотада владајућег геоцентричног, успоставио хелиоцентрични систем (Preti, 2002, II, str. 201–245).

Слика 1. *Helios miniature*, на 9. листу *Птоломејевих приручних таблица*, најстарије и најљепше средњовековне копије *Таблица* (Vat. gr. 1291), која датира из раног IX вијека. Чува се у Ватиканској библиотеци.

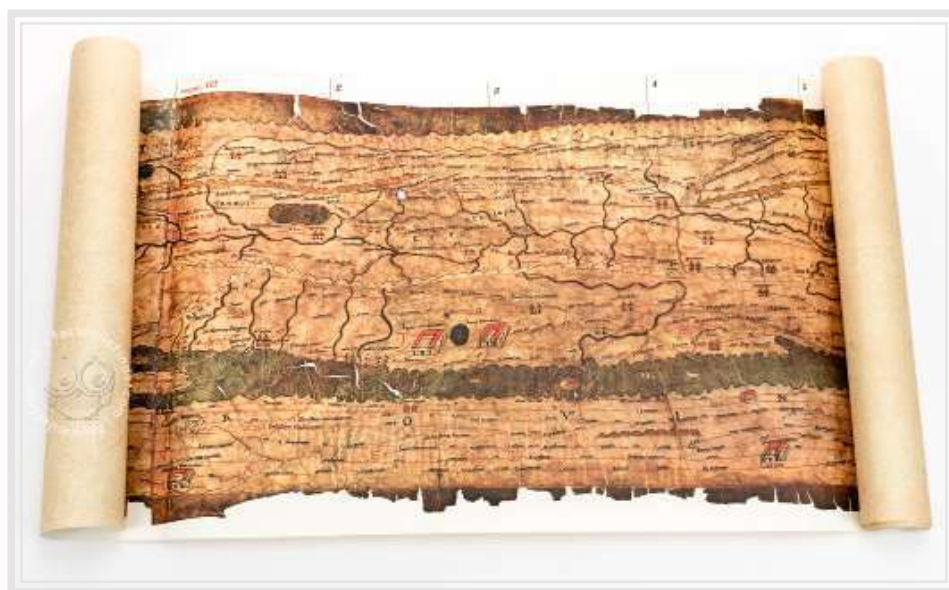
У Византији

У Византијском царству географију као научну дисциплину наследили су од античке епохе. Тако су, на пример, Страбон и Паусанија били омиљени извори за Стефана Византинца у VI столећу. Занимање за Страбона је поново оживело у IX веку и један грчки рукопис из Хајделберга садржи избор његових мањих географских радова. У каснијим временима су бројни византијски писци у својим лексиконима, хроникама и осталим списима користили податке из дела Страбона и Стефана Византинца (Kazhdan, 1991, p. 833).

У Византији је знатну популарност уживао Дионисије Периегит, географ из II века, који је саставио спев *Обилазак екумене* у 1187 хексаметара (Стевановић, 1968, стр. 167). У другој половини XII века коментарисао га је чувени интелектуалац Евстатије Солунски (Kazhdan, 1991, р. 833; Русенквист, 2017, стр. 146–147). С друге стране, Птоlemeј је више био цењен као аутор карти него као географ, а Ератостен, најнаучнији од античких географа, једва да је био нешто више од имена у Византијском царству (Kazhdan, 1991, р. 833).

Касноримски период је посведочио занимање за дескриптивну географију, почев од описа тргова и лука, с једне, до итинерара ходочасника с друге стране. Узоран пример овакве врсте списа је дело *Пошленичји опис васељене*, сачуван у две латинске верзије које су, сва је прилика, преводи са грчког. Посреди је нека врста приручника за трговце и купце, у коме се, између осталог, налазе и подаци о томе где се производе неки основни производи. Тако, на пример, док Шпанија производи одећу, биљно уље, маст, стоку и ужад, Нумидија је позната по узгајању коња, а Мавританија тргује одећом и робовима. На другој страни, из провинције Азије извозе се вино, уље, пир (врста пшенице), јечам, пурпур. Аутор помиње египатске папирусе, јерихонске морске лешнике (пистаће), сиријско вино и јабуке Аскалона (Полякова, Феленковская, 1956, стр. 277–288; Kazhdan, 1991, р. 833).

Развитак жанра дескриптивне географије зауставио се после VI века и само му је на кратко време, на измаку VIII или током IX столећа, Епифаније Агиополит удахнуо нови живот. Поновно оживљавање путописне литературе, почев од XI столећа, показује раст занимања за географију, премда су Византинци остали у прилично негативном ставу према путовањима. Тако, на пример, Михаило Псел, чувени филозоф, историчар и државник XI века, један од највећих интелектуалаца кога је подарила византијска цивилизација, прави ироничне примедбе око лутања неког монаха Илије, док се историчар Никита Хонијат почетком XII столећа подсмева цариградском патријарху Јовану X Каматиру (1198–1206) који путује светом (Kazhdan, 1991, р. 833).

2. *Tabula Peutingeriana*, илустровани итинерар путне мреже Римског царства, са распоредом јавних путева, настала око 1200. године. Чува се у Бечу, у Националној библиотеци Аустрије.

Касније се тај негативан став према путовањима променио, па је полихистор Нићифор Григора у XIV веку у своје историјско дело укључио подужи одељак посвећен свом пријатељу Агатањелу који је наводно провео двадесет година путујући око Медитерана и своја путовања описао у писмима (Kazhdan, 1991, p. 833).

Представници грчке путописне литературе у периоду од XII до XV столећа били су Јован Фока, Андрија Ливадинос и Ласкарис Канан. Дескриптивној географској литератури такође припадају и наративни извештаји изасланика у стране земље као што су Приск из Паниона и Нонос у касноримском периоду, али и Константин Манасис, Никола Месарит и Теодор Метохит у раздобљу од XII до XIV века. Много географских опажања, заснованих једним делом на личном искуству, а другим на извештајима путника, садржано је у историјским делима почев од Амијана Марцелина у IV столећу до Лаоника Халкокондила који је писао крајем XV века (Kazhdan, 1991, p. 833).

Теоријска географија, ипак, заостајала је иза списа који су се махом сводили на описне опсервације. После касноримског периода, картографија је била једва позната, па је опис земаља и градова најчешће бивао замењен листом имена, као што је код Хијерокла или Космографа од Равене, и ретко снабдевен подацима. Тако је Хијерокле у првој половини VI века на основу званичног материјала саставио географски списак 64 провинције и 923 града под називом *Синекдимос* (Kazhdan, 1991, p. 833). Подробније су листе тема, војно-административних области, и нарочито околних народа у делима цара-писца Константина VII Порфирогенита (913–959) *Спис о народима* и *Спис о шемама*, који такође садрже историјске и етнографске податке (Ферјанчић, 1959, стр. 9–75).

Текстови из географије

Грубо узевши, радови о географији настали у Византијском царству обухватали су три скупине текстова. У прву су улазили обични водичи (путовође) са израчунатим одстојањима. Таква је, на пример, била *Пловидба око Великој (Средоземној) мора*, дело непознатог аутора с краја IV века. Он је описао путовање од Александрије, уз обалу Африке, до Херкулових стубова (Гибралтара) и од Цариграда, дуж европских обала, такође до Херкулових стубова. Одстојања су била израчуната у стадијима, јединици за дужину која је износила између 175 и 200 метара (Schilbach, 1970, pp. 32–36).

У другу групу списа о географији улазили су описи света који су махом били позајмљени од античких аутора. Такви су одломци у земљописном делу једног астролошког рукописа од непознатог аутора где се могу наћи фрагменти античке космологије: опис дванаест великих светских планина, четири мора, реке Океана, иза које се налази Рај, седам поднебља, а ту су и расправе о узроцима земљотреса, о природи топлих извора, о четири стране неба, као и о пустоловинама непознатих морепловаца. У XIII веку географски приручник који је саставио Нићифор Влемид највећим делом парафразира већ поменутог Дионисија Периегита (Бородин, Гукова, 2000, стр. 124). Међутим, у једном другом делу Нићифор Влемид је проучио масу Земље и утврдио њен сферни облик.

У трећу групу списа о географији спадају приче путника и морепловаца, најчешће трговаца, као што је, на пример, био Козма Индикоплевст (Индикопловац), писац чувеног дела *Хришћанска географија* (Удальцова, 1984, стр. 467–477), о којем ће бити речи у даљем тексту.

Географске карте су свакако биле у текућој употреби о чему, сва је прилика, сведочи карта Британије коју је потоњем цару Јулијану Отпаднику (361–363) са острва у Галију упутио пријатељ Алипије (Бородин, Гукова, 2000, стр. 63). Списку провинција и градова, какав је био поменути Хијероклов *Синекдхимос* из VI века, као предложак свакако је морала послужити некаква земљописна карта.

Угледни учењак из Трапезунта Георгије Амируцис за османског султана Мехмеда II Освајача (1451–1481) на једном *пеллуму* (огртачу) израдио је мапу света, а као предложак је имао чувену Птоlemeјеву *Географију*, али са именима земаља која су била исписана арапским словима (Радић, 2022, стр. 230).

Лопта или плоча

Будући да је прошла хиљадугодишњи пут развика, античка географија имала је читав низ веома важних достигнућа који су у IV и V веку били на располагању рановизантијским географима. Несумњиво, главно достигнуће античке географске мисли била је представа о Земљи као лопти. По свему судећи, мисао о лоптастом облику планете најпре је била уобличена у V веку п. н. е, а за то су заслужни Парменид, филозоф из Елеје у Италији, или Питагорејци. Ту идеју је потом развио Евдокс из Книда, грчки математичар, филозоф и астроном из IV века пре Христа, Еуклидов претходник. Он је основао школу у Кизику на Мраморном мору, а касније је заједно са Платоном предавао на Академији у Атини. Теорија о лоптастом облику земље нашла је пуни израз у радовима Платона и Аристотела. Пре свега захваљујући напорима те двојице највећих филозофа антике, она је постала својина раносредњовековне космогонијске теорије (Бородин, Гукова, 2000, стр. 7).

У исто време у античкој науци је постојала представа о Земљи као пљоснатом диску, коју је увео Хекатеј из Милета (око 546–480 п. н. е.) и подржао Демокрит из Абдере. Ипак, истраживања географа тог усмерења била су много мање позната у раном средњовековљу, и идеолози хришћанства, придржавајући се теорије о пљоснатом облику Земље, своја упоришта нису налазили у радовима античних класика него у Светом писму (Бородин, Гукова, 2000, стр. 7–8). У вези с тим, није наодмет нагласити једну једноставну чињеницу која се често превиђа: Библија је писани споменик старог, а не средњег века. Истина, она је нарочит значај ипак стекла у средњем веку задобивши ореол најважније књиге европске цивилизације.

Треба приметити да Библија не садржи некакву одређену географску концепцију и дозвољава да се створи само најопштија и сумарна представа о устројству свемира. Тако се у Старом завету, мада не и свуда, земља представља као пљоснат круг који је ограничен небеским сводом у облику куполе. Уосталом, из неких мишљења проистиче да земљина површина има крајеве, то јест да она није круг, а небо почива на ослонцима и стубовима,

али не лежи непосредно на земљи. По облику небо подсећа на шатор (*скинију*) или танку тканину, распростраћу над земљом. При томе, говорећи о небесима, Библија користи два термина – οὐρανός и στερέωμα – и очевидно је да је реч о два разна неба. Ниже (доње) – στερέωμα – „небеска чврстоћа”. На њој су одоздо причвршћене звезде, њена наспрамна површина служи као дно небесног мора. Горње небо – οὐρανός – кров је својеврсног двоспратног здања које образује васељена. Уосталом, у *Другој посланици Коринћанима* апостола Павла налази се спомен о трећем небу. Воде, скупљене над „небеском чврстоћом”, изливају се на земљу у виду кише кроз посебне отворе. Ипак, на другом месту се говори о облацима као о спремишту воде. Земаљске воде окружују цело копно, али нису способне да га поплаве (Бородин, Гукова, 2000, стр. 9–10).

Слика 3. *Hereford Mappa Mundi*, највећа средњовековна мапа познатог свијета, настала око 1300. Црним мастилом (са додатком црвеног и златног, као и плавог и зеленог за воду) на једном листу пергаментa, димензија 158 x 153 цм, приказано је 420 градова, 15 библијских и пет сцена из класичне митологије, укључујући три десетине људских и исто толико животињских ликова. Чува се у катедрали у Херефордширу.

Важан део писаних споменика, у којима је хришћанско богословље разматрало проблеме космогоније, били су такозвани *Хексамерони* (Шестодневи), то јест коментари на *Прву књигу Постања* у Светом писму. У њима се полазило од чињенице да је Бог за шест дана створио свет, али је то било уобличено на веома замагљен и прилично недоследан начин, па се пред тумачима Библије нашао нимало лак задатак да изврше одређену дораду старозаветне приповести о саздању света. С друге стране, *Шестогнев* је био јединствени део Библије који је хришћанске мислиоце подстицао да размишљају о најважнијим научним и филозофским проблемима. Отуда није чудно да су *Шестогневи* чинили читав један жанр богословске литературе и састављани су у већини хришћанских земаља од III до XVII века, што у збиру чини чак четрнаест столећа. У наше време познато је око 125 *Шестогнева*. Ипак, процват жанра био је у време позноримског царства и раног средњовековља (од III до VI века, а на Истоку до VIII столећа), када су биле написане десетине *Шестогнева*. Било их је и у средњовековној Србији (Драгојловић, 1968, стр. 165–181; Радошевић, 1979, стр. 5–59; Бородин, Гукова, 2000, стр. 11).

Две школе

У периоду од IV до VII века у источнохришћанском богословљу створиле су се две основне космогонијске школе, које је оријентационо могуће означити као антиохијска и кападокијско-александријска. Њихове разлике су се испољавале у степену зависности од античког наслеђа. То наслеђе је било веома важно за александријску, а незнатно у Сирији, то јест за антиохијску школу. С друге стране, постојала је очигледна везаност богослова тих школа за разне методе егзегезе, односно тумачења Светог писма. Тумачење је било буквално или дословно код Антиохијаца, алегорично међу Александријцима и делимично алегорично код Кападокијаца (Бородин, Гукова, 2000, стр. 12).

Сви представници антиохијске школе без изузетка су одбацивали теорију о лоптастом облику Земље и нашу планету су сматрали равном, односно пљоснатом. Тако Јован Филопон, учењак VI века, саопштава да је знаменити богослов Теодор Мопсуестијски свет замишљао у виду по оси расеченог цилиндра, тако што се у његовој основи налазио равни четвороугао, чија је дужина била већа од ширине. Крајеви, односно рубови неба, по мишљењу Теодора Мопсуестијског, лежали су на Земљи. Како је записао учени патријарх Фотије из друге половине IX века, вероватно највећи патријарх у свеукупној историји цариградске патријаршије, познати теолог Диодор Тарски из IV века био је противникучења о лоптастом (сферном) облику Земље. Идеју о сферичности земље у својим хомилијама, црквеним беседама, негирао је и велики црквени отац Јован Хризостом (Златоусти). Ефрем Сирин је земљу сматрао пљоснатим, равним кругом, а не правоугаоником као већина Антиохијаца (Бородин, Гукова, 2000, стр. 12–13).

За теологе антиохијске школе схватање према којем је Земља плоча искључивало је идеју о њеном кретању, односно обртању. О небу које је налик шатору (скинији), који лежи на земљи као некаква капа, писао је поменути Диодор Тарски. Непознати малоазијски богослов IV века, обично назван Псеудо-Цезарије, изнова је подсећао своје читаоце на библијски цитат који вели да је небо распрострањено над земљом као шатор. Али, пошто шатор не може бити распрострањен над основом која се обрће, земља је морала бити непомицна.

Одатле произлази да небо има почетак и крај и да се ослања на земљу. Овај последњи разлог, који се односио на одрицање сферичности неба, био је принципијелно врло важан за аргументацију антиохијских богослова (Бородин, Гукова, 2000, стр. 13).

Идеја о лоптастом облику земље била је блиско повезана са за античку географију веома важном концепцијом постојања антипода. Лактанције, латински хришћански писац из IV века, закључио је да ако је земља лопта, онда и на њеној супротној страни треба да постоје планине, реке, поља, мора, звери, људи. Прихватити такво гледиште значи сагласити се са тиме да постоје људи који ходају наопако, што ће рећи са ногама окренутим горе, то јест увис. Доследно спровођење те идеје подразумева, опет, да тамо и жбунови и дрвеће расту наопачке, да мора и планине висе у ваздуху, да снег и киша падају увис. У помањкању других аргумената, следбеници антиохијске школе подсећали су да је равна површина земље у сагласности са таквим ауторитетом какво је Свето писмо. Лактанцијеву аргументацију, која је била уперена против антипода, касније је поновио Козма Индикопловац (Бородин, Гукова, 2000, стр. 13).

Представа о пљоснатој земљи и над њом распрострањим небом у виду шатора ставила је пред антиохијске егзегете важан проблем: куда ноћу ишчезава Сунце које је прошло свој пут од истока на запад и како се ујутру оно изнова појављује на истоку? Помисао да Сунце у међувремену – у току ноћи – осветљава супротну страну земље била је искључена јер се косила са антиохијском концепцијом створеног света. Тако се први пут у богословској географској литератури појављује идеја о високим планинама на северу земљине површине. Заклоњено њима, Сунце се ноћу, неопазиче за човека, враћа са запада на исток. Оно се ниско креће, па га људи не могу видети (Бородин, Гукова, 2000, стр. 14).

До почетка V века космогонијска представа антиохијских и сиријских богослова није била заокружена и изражена кроз један целовит систем. Својеврстан сажетак претходног развика антиохијске космогоније сумирао је Северијан из Гавале о коме се не зна много. Само један период његовог живота – крај IV и почетне године V века – нашао је свој одјек у изворима. Тада је честољубиви и енергични, обдарен беседничким талентом и, по свој прилици, довољно млад, Северијан напустио мали град Гавалу у Келесирији, где је био епископ, и дошао је у Цариград где је најпре био пријатељ, а затим противник патријарха Јована Златоустог. Штавише, постао је један од најжешћих прогонилаца свргнутог патријарха. О Северијановом животу после ових догађаја ништа није познато (Бородин, Гукова, 2000, стр. 15–16).

Главно дело Северијана из Гавале носи наслов *Шест слова о саздању света*. Он сматра да је свет налик кући – варијанта библијског шатора. Равни део тог дома је земља, која се следствено томе не креће него остаје непомична. Та кућа је на два спрата, и премошћење чини доње небо које је Бог саздао другог дана стварања под горњим небом које је створио првог дана. Копно се на земљи умива океаном, а на северу је океан ограничен високим зидом. Склањајући се иза овог зида, а такође и за морским таласима, Сунце пролази пут са запада на исток, како би ујутру поново могло да изађе над Земљом. Северијан је сматрао да се зими сунце спушта, односно залази ближе југозападу и успиње ближе југоистоку, зато што је ноћу принуђено да пролази дужи пут, па су и ноћи дуже. У току лета имамо обратну

појаву (Бородин, Гукова, 2000, стр. 15–16). Таква је у општим цртама била космогонијска концепција Северијана из Гавале.

Дакле, антиохијска космогонијска школа је ослањајући се на библијске судове створила властиту фантастичну географију која није имала ништа заједничко са научним знањем. Ограничивши географску науку оквирима хришћанске егзегезе, сиријско-антиохијско богословље је одиграло назадну улогу у развоју географије (Бородин, Гукова, 2000, стр. 19).

Док је антиохијској теорији, која је нашла свој пун израз у радовима Северијана из Гавале, било потребно мноштво претходних теолошких списа, основни принципи супротне школе већ су били уобличени у првом крупном делу тог усмерења – у *Беседама на Шестојднев* Василија Великог. Разлог је у томе што је, за разлику од Антиохијаца, Василије Велики делотворно искористио наслеђе античке географије (Бородин, Гукова, 2000, стр. 20). Није без значаја чињеница да је Василије Велики, богослов IV столећа и један од најбриљантнијих умова хришћанства, завршио гласовиту Платонову академију у Атини, најбољу школу античког света, и да је био изванредан познавалац тековина античке паганске цивилизације.

У представама Василија Великог земља је лопта, смештена унутар друге лопте – небеске сфере. Небеска сфера заједно са звездама обрће се око своје осе и око земље, тако да се земља налази у самом њеном центру. Он сматра бесмисленим питање на чему стоји земља. Кападокијски отац наглашава да уколико би теоретичари расправљали о води или о ваздуху на које се ослања земља, не би били кадри да одговоре на питање на шта се ослањају та вода и ваздух, па би били присиљени да до бесконачности смишљају и проналазе нове и нове подупираче који не би дозволили Земљи да падне. По мишљењу Василија Великог, Земља се држи у средишту лопте захваљујући центрипеталној сили. Његово објашњење о средишњем положају земље у васељени припада чисто Аристотеловом духу (Бородин, Гукова, 2000, стр. 20).

Василије Велики даје изразито световно објашњење о метеоролошким појавама. Он сматра да честице влаге, које се кондензују у облаку, образују капљице, које пак под дејством силе теже падају на земљу у виду кише. Будући раздробљене ветровима и преобративши се у пену, те честице се затим замрзавају и образују снег (Бородин, Гукова, 2000, стр. 21).

Као што се може видети, у својим основним цртама космогонијски систем Василија Великог независан је од Библије и устројен на принципима античке науке, углавном њене аристотеловске струје. Космогонијске идеје „великих Кападокијаца”, Василија Великог и његовог млађег брата Григорија из Нисе, који је такође више следио достигнућа антике и Аристотелове 34 поставке него Библију, нису имале развоја у следећих пола столећа. Ипак, њих је прихватио Амвросије Милански, дословно препричавши *Беседе на Шестојднев* Василија Великог у свом *Хексамерону* (Бородин, Гукова, 2000, стр. 21–23).

Евстратије Никејски, један од ученика филозофа Јована Итала, који је деловао око 1100. године износи занимљиво поређење. Он најпре за Земљу каже да није ни четвороугласта, ни троугласта него потпуно округла, тј. овална, а онда додаје да ју је могуће упоредити

са јајетом, при чему се поређење односи не само на спољашњи вид. Устројство света, наставља Евстратије, аналогно је садржини јајета: Земља одговара жуманцету, небеска супстанца беланцету, а небеске сфере подсећају на љуску. Стабилност и равнотежу Земље Евстратије објашњава двама разлозима: она попут пера лебди у ваздуху и, осим божанске промисли, ништа је не придржава, док кружна кретања неба, планета и саме Земље не дозвољавају разједињење њених делова и придржавају је у центру васионе (Бородин, Гукова, 2000, стр. 79–81).

Може се поставити важно питање: У чему је узрок популарности током средњег века опскурне космогоније антиохијске школе? При покушају одговора на то питање тешко да нешто може објаснити ослањање на ауторитет различитих богослова, тим пре што је слава присталица теорије о кружном облику земље – „великих Кападокијаца” Василија Великог и Григорија из Нисе – умногоме надмашивала славу Северијана из Гавале и његових сиријских и малоазијских претходника (Бородин, Гукова, 2000, стр. 35).

Обично се успех теорије да је земља плоча објашњава тиме да је за свакодневну животну перцепцију света она била схватљивија и природнија. Ум човека раног средњовековља с муком је прихватао научне апстракције и ако се земља човековом оку чинила равном онда се она као плоча и прихватала. У низу важних карактеристика антиохијска концепција свемира подударала се са широко распрострањеном древнојудејском. С друге стране, Антиохијци су били ближи Библији него њихови опоненти Кападокијци. Та околност требало је да им обезбеди популарност у већем делу Царства који је живео у тој интелектуалној средини, пре свега на Истоку: у Сирији, Палестини, Малој Азији. Карактеристично је и то да је у представама Грка најстарије епохе Земља била раван диск, са свих страна окружен океаном, над којим се уздиже небеска сфера коју придржава Атлас. И овде се сусрећемо са концепцијом која је блиска антиохијској. Разборито је претпоставити да су без обзира на успех елитне античке науке космогонијски погледи већине обичних малообразованих Грка задржали своју архаичну основу. Антиохијска теорија свемира била је доступнија за прихватање него кападокијска јер је у својим главним цртама већ постојала у сазнању већине људи позне антике. У томе се састоји најважнији узрок њеног претварања у водећи космогонијски систем средњовековља (Бородин, Гукова, 2000, стр. 35–38).

Историјска је заблуда да се у раздобљу средњовековља није смело говорити да Земља није плоча него лопта. Напротив, Ђордано Бруно је због својих научних уверења, 1600. године, дакле дуго после епохе средњег века, спаљен на ломачи, док су једнако револуционарне претпоставке о свемиру у XIV и XV веку могли износити људи од пера, а да им се притом ништа није десило (Nurdberg, 2011, str. 249).

Где је крај света?

Занимљиво је напоменути да су попут осталих средњовековних људи и Византинци сматрали да се крај света налази на Гибралтару, односно код Херкулових стубова, како се овај мореуз називао у средњем веку. Тамо је некада наводно и било записано „Ibi deficit orbis (Онде нестаје свет, односно тамо је крај света!)” (Vilhar, 1984, 121 br. 1246; Радић, 2000, I, 62). Тако га у више наврата спомиње византијски историчар XIV века Нићифор Григора. Када се 1353. године Ђенова ставила под заштиту миланских војвода Висконтија и на Апенинском полуострву изгубила неке поседе, учени полихистор је једва дочекао да, не без злурадости, закључи како су они који су стремили господарењу на мору од ушћа Дона све до Херкулових стубова сада истиснути из властите отаџбине (Радић, 2013, стр. 227). Треба разумети Григорину нетрпељивост према италијанским поморским републикама, Ђенови и Венецији пре свега, јер су оне нелојалном конкуренцијом у позном средњем веку потпуно деградирале византијску трговину која је столећима била водећа у водама Средоземља (Острогорски, 1959, стр. 338).

Нићифор Григора помиње да се по злу чувена куга, звана *црна смрт*, која је у периоду од 1347. до 1353. године попут шумског пожара проширила Европом и покосила трећину њених житеља (негде око двадесет пет милиона људи!) (Dols, 1979, p. 55–56), појавила међу Скитима (Татарима) и да се распрострла до Херкулових стубова (Радић, 2000, I, стр. 130). Нићифор Григора зна и за Атлантски океан. Описујући сукобе изазване унионистичком политиком василевса Михаила VIII Палеолога (1259–1282), он метафорички записује како су сва осећања милосрђа и сажалења таласи разнели и сакрили на дну Атлантског океана (Радић, 2000, I, стр. 269).

Византијски историчар XV века Лаоник Халкокондил, кога означавају синтагмом „учени Атињанин”, истиче да је монголски освајач Тамерлан (1370–1405), чији су одреди у бици код Ангоре 1402. године потпуно сатрли турске трупе султана Бајазита I Јилдирима (1389–1402), имао велике планове који су сезали чак дотле да освоји читав медитерански басен све до Херкулових стубова, односно гибралтарског мореуза (Радић, 2000, I, стр. 133).

Када се већ говори о томе где је крај света, очекивано је питање где је по мишљењу средњовековних људи била његова средина. Антички научник Клаудије Птоlemeј сматрао је да је средиште Земље простор *Срећне Арабије* (грч. *Εὐδαίμων Ἀραβία*; лат. *Arabia Felix*), која обухвата јужни део Арабијског полуострва. Њој је супротстављао тзв. *Пустиньску Арабију* (*Arabia Deserta*). На другој страни, овакво учење није било у сагласности са библијским схватањем да је центар земље заправо Јерусалим. У чувеном говору који је папа Урбан II одржао у уторак 27. новембра 1095. године у француском граду Клермону, на којем је позвао житеље западне Европе да крену у Први крсташки рат и ослобађање Христовог гроба, он је, између осталог, рекао и следеће: „Пођите на пут до Светог Гроба: узмите ту земљу од злог народа – (мислио је на Турке Селџуке који су 1077. године преотели Јерусалим од Арабљана) – и покорите је. Јерусалим је земља плоднија од свих, рај уживања. Тај краљевски град, смештен у средишту планете Земље, преклиње вас да му дођете у помоћ. С радошћу пођите на ово путовање ради опроштења ваших грехова, и будите сигурни у награду неуништиве славе у Царству небеском!” (Поповић, 2001, стр. 168).

Европа

Европа, континент или, како би неки рекли, „полуострво Евразије”, у потпуности је смештена на простору северне хемисфере. Премда по површини мања од свих континената, осим Аустралије, Европа има дугу и веома богату историју. Назив Европа се први пут среће у спису *Теогонија* (Постанак богова) који је саставио Хесиод, грчки песник који је живео током друге половине VIII и почетком VII stoleћа пре Христа. Према њему, Европа је била богиња, једна од Океанида, морских нимфи, ћерки Океана и Тетиде, мајке најславнијег грчког јунака Ахила (Гюзелев, 2018, стр. 15).

У грчкој митологији, коју су потом преузели Византинци, Европа је била Зевсова миљеница, кћи феничанског краља Агенора. Будући да се често играла на обали мора, једног дана, док је брала цвеће, привукла је на себе пажњу врховног бога. Зевс се страшно заљубио у Европу и, да би јој се приближио, преобразио се у белог бика који је одисао мирисом ружа и шафрана. Девојка је пришла кроткој животињи и попела јој се на леђа. Тада је бик са својим пленом јурнуо у море и удаљио се од феничанске обале. Зевс је Европу пренео на острво Крит и потом с њом добио три сина: Миноја, Сарпедона и Радаманта. На растанку јој је дао два поклона: ловачко копље које увек погађа циљ и скупоцени накит. Она се касније удала за краља Астериона који је усвојио и њене синове (Срејовић, Цермановић Кузмановић, 1979, стр. 154–155).

Порекло имена

Око имена старог континента постојало је неколико претпоставки и много недоумица и неслагања међу стручњацима за етимологију. Док су неки веровали да је корен у хебрејском и да та реч значи „лепа нада”, други су били мишљења да је посредни феничанска синтагма у значењу „бело лице”. На другој страни, још је Хомер у својим спевовима *Илијада* и *Одисеја* за Зевса употребљавао израз који је фонетски близак имену Европа, а који значи „далековид”. Данас је ипак превагнуло схватање да је у питању име једне стране света, оне на којој Сунце залази. То је семитски израз којим су феничански морепловци означавали „залазак Сунца”, односно „запад”, а који су Грци преузели у VIII веку пре Христа (Гюзелев, 2018, стр. 16). Временом, постепено, тај се назив проширио на континент.

Очигледно је да појам *Европа* од првог помена, кроз следећих двадесет осам векова, до нашег времена, има различите димензије – митолошку, географску, историјску и друге. Европу помињу и „отац историје” Херодот и највећи историчар античког света Тукидид. Хипократ, „отац медицине”, поредио је Европљане и Азијате у светлости сукоба грчких градова и Персијског царства, што је био нека врста сукоба Истока и Запада, ратовања у којем је грчки Давид на Маратону 490. године п. н. е. победио азијског Голијата. Европљани су храбри и изразити ратници, ратоборног су духа, сматра Хипократ, док су Азијати мудри, образовани и мирољубиви, толико да им недостаје полета. Европљанима је стало до слободе и спремни су да се за њу боре до смрти (Le Gof, 2010, стр. 17–18).

Поглед са Истока

Византинци су задржали античку представу о постојању три континента (Европа, Либија тј. Африка и Азија), концепт Клаудија Птолемеја, истичући да само узани мореузи одвајају Европу од Либије (Гюзелев, 2018, стр. 22). Они су имали својеврсну „ружу ветрова”, једно увржено схватање према коме је Цариград стожер света, па је Запад све западно од Цариграда, а Исток све источно од Цариграда. На тај су начин појам Европе стављали под тешку сенку, а тим пре зато што је за Византију Мала Азија представљала језгро Царства, тежиште империје. Византијски писци су под појмом Европа подразумевали не само континент, него и поседе Царства на Балканском полуострву, док је термин Азија означавао полуострво Малу Азију или целу Азију. Уз то, име Европа византијски писци су неретко користили и да означе део Тракије, како у административним тако и у црквеним поделама (Hitchner, Kazhdan, II, 1991, p. 750).

Према Евстатију Солунском, који је деловао у другој половини XII века, Европа је била најразноликија међу континентима, надмашујући Азију и Либију (Африку) у богатству, у производњи воћа, у врлини свог становништва, али је, како он бележи, имала мање животиња него други континенти (Hitchner, Kazhdan, II, 1991, p. 750).

Чувени хроничар Теофан, који је своје дело саставио почетком VIII века, сматра Шпанију „првом земљом Европе почев од Западног океана” (Hitchner, Kazhdan, II, 1991, p. 750). Многобројни византијски писци сматрали су да се Европа простира од Херкулових стубова (Гибралтар) до Меотијског језера (Азовско море) или реке Танаис (Дон).

Узгред, у старогрчкој митологији Херакле (Херкул), Зевсов син, морао је да изврши дванаест тешких задатака које му је поставио Еуристеј. Један од задатака састојао се у томе да кроз пећине које су повезивале Европу са Африком доведе говеда која су припадала Гериону, диву са три тела и шест крила. Херакле их је раскинуо и тако спојио Атлантик са Средоземним морем, а онда као успомену поставио стубове с обе стране новог мореуза (Срејовић, Цермановић Кузмановић, 1979, стр. 460–470).

Међу ретким Византинцима који су описивали и западне делове Европе посебно место заузима Ласкарис Канан, који их је посетио тридесетих и четрдесетих година XV столећа. Он казује о Северној Германији, Норвешкој, Шведској, Данској, Прусској, Исланду, Енглеској. Упркос језгровитости путописних бележака, Канан одлучно проширује географски и етнички видокруг Византинаца и раскида са њиховом затвореношћу у односу на остали европски свет који су у охолој надмености сматрали варварским (Гюзелев, 2018, стр. 26).

Границу између Европе и Азије није било лако одредити. Линија која спаја мореузе Хелеспонт (Дарданели) и Босфор била је природна демаркациона линија раздвајања на истоку. На северу граница је била река Танаис (Дон), а тако је види и Лаоник Халкокондил, који запажа да је „земља с оне стране Танаиса” пространа и шира него Европа (Hitchner, Kazhdan, II, 1991, p. 750). У сваком случају у средњем веку нема Европе од Атлантика до Урала, а речником данашње географије, Белорусија и Украјина јој припадају, а Русија само једним делом.

Рођење Европе

Почетак истинске Европе, чији су наследници народи који је данас настањују, није успостављен у антици, када се појавило њено име, него тек у средњем веку. У том раздобљу образована је њена посебност и место не толико у територијално-географском колико у политичком и привредном, а највише у етничком и културном аспекту.

Управо је кроз средњи век Европа на својеврстан начин уобличила своје цивилизацијско јединство. Средњи век је, дакле, био раздобље помагања и настанка Европе, преломно доба њеног рађања, иако људи тог времена нису ни помишљали, нити желели, нити маштали да граде јединствену Европу. Проучаваоци средњег века су склони да на средњовековље гледају као на „детињство модерне Европе”, али су спремни да проницљиво примете да је посредни „детињство које је сувише дуго трајало – хиљаду година (V – XV век)”.

Разборито је поставити питање зашто антика, односно стари век, нису детињство модерне Европе, пре свега имајући у виду да је реч о раздобљу чудесног културног полета и велелепних цивилизацијских тековина. У одговору се неизбежно долази до хришћанства које је најпре током IV столећа изнутра „освојило” Римско царство и онда га пребојило својим бојама. Управо захваљујући хришћанству ондашњи свет је почињао да све више личи на овај у којем данас живимо. Наравно, то је био процес дугог трајања који је пролазио кроз многе успоне и падове и стога наликовао једној кривудавај линији чије усмерење није било могуће увек предвидети и у којој је било много лутања.

Да ли је Карло Велики „први Европљанин”?

После пропасти Западног римског царства (476), најзначајнија међу варварским државама које су настале на његовим рушевинама била је Франачка. Она је створена крајем V столећа на подручју Галије. Временом је држава Франака толико ојачала да је постала снажнија како од Византијског царства тако и од арабљанског калифата. Било је то у време Карла Великог (768–814), највећег владара раног средњег века у западној Европи. Овај успон био је праћен и културним процватом познатим под именом *Каролиншка ренесанса* (Џунџић, 2003, str. 377–499). Тада долази и до премештања средишта моћи са простора Средоземља, где се налазило вековима, на север Европе, што је имало далекосежне последице. Док су за Медитеран били својствени блага и сува клима, малобројне шуме и посна земља, северну Европу су одликовали огромни шумски појасеви, као и богата и плодна земља. Управо је то богато тло, увећавано крчењем шума, постало економска основица како за Франачку тако и за каснији развој великих средњовековних држава западне Европе.

У наше време у појединим политичким европским центрима појавило се мишљење о томе да је огромна франачка држава, која се простирала од Шпаније до реке Тисе у Војводини, на неки начин била „претеча” Европске уније, као и несигурна и умногоме спорна теза о Карлу Великом као првом Европљанину. На том трагу се јавила идеја да нови европски музеј у Бриселу своју поставку започне управо са Карлом Великим. Ова теза са научне тачке гледишта у најмању руку наликује на исход сумњивих домишљања, проблематична је и „неисторијска”. Имајући наведено у виду, Република Грчка, и сама чланица Европске

Слика 5. *Космографија* Себастиана Минстера, њемачког космографа и картографа из прве половине XVI вијека, била је, захваљујући тачним картама свијета рађеним у дрворезу, једна од најпопуларнијих књига свога времена. (Фотографије Walters Art Gallery)

уније, уложила је оправдан и аргументован протест, те се од такве намере, од утемељивања таквог европског музеја, одустало.

Два су разлога који би на одређени начин могли да државу Карла Великог „препоруче” за некаквог прародитеља Европске уније. Први од њих је нацрт правног уједначавања, а други монетарно усаглашавање, односно увођење новчаног система чија је основа био сребрни новац (*денариј*). Премда ова два важна подухвата Карло Велики није могао да спроведе у целисти, сам покушај је ишао испред свог времена и био вредан пажње.

На другој страни, разлози „против” такве су природе да им се не могу порећи научна ваљаност и веродостојност. Премда веома размакнутих граница, Франачка VIII и IX века у знатној је мери била скучена јер својим опсегом није обухватала поједине простране делове европског континента. И, напослетку, од пресудне, круцијалне важности је чињеница да је империја Карла Великог у суштини представљала враћање у прошлост, настојање да се васкрсне Римско царство и, следствено томе, није била нити је могла бити пројекат будућности. По том питању је изванредна оцена италиоамеричког медиевисте Роберта

Лопеза, једног од највећих историчара XX века, изречена пре више деценија: „Не може се назвати увертиром за Европу оно што је исправније дефинисати као погрешан старт! Данас, када се каже Европа, не мисли се на једнообразну религију или на универзалну државу, већ на збир политичких институција, световних знања, уметничке и књижевне традиције и економских и друштвених интереса који чине мозаик независних мишљења и народа. Са тог гледишта, царство Карла Великог нам се чини као знатан, али, у крајњој линији, промашен напор!” (Le Gof, 2010, стр. 47–48).

Две цртице о српским земљама

Занимљиво би било видети како су поједини византијски људи од пера видели унутрашњост Балканског полуострва, односно делове српских земаља, и какве су имали географске представе о њему. Описујући поход цара Манојла I Комнина (1143–1180) против Рашке, 1150. године, византијски историчар XII века Јован Кинам наглашава следеће: „Када (цар) стиже близу Саве, одатле заокрену према другој реци по имену Дрина, која извире негде одозго и одваја Босну од остале Србије” (Калић, 1971, стр. 27–28). Очигледно да је Кинам имао неку представу и израз „која извире негде одозго” добија на снази уколико се подсетимо да Дрина настаје од двеју река, Пиве и Таре, у тешко приступачним и врлетним планинским областима данашње Црне Горе.

Као војни историчар, Јован Кинам је учествовао и у византијској опсади Земуна 1166. године. Пишући о том походу, он је исказао изванредно познавање микротопонимије овог дела Балканског полуострва (Благојевић, 1976, стр. 65–76).

Теодор Метохит, опуномоћени византијски изасланик у преговорима о браку српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) и византијске принцезе Симониде (Станковић, 2022, стр. 181–201), који је у последњим годинама XIII века долазио у Србију чак пет пута, такође износи занимљиву географску оцену. У току дугих и на моменте врло мучних преговора, као један од услова за склапање споразума била је и заклетва краљице-мајке Јелене Анжујске. Међутим, један објективан разлог је тај услов чинио практички немогућим, а о њему Метохит каже следеће: „... присуство и учествовање краљице-мајке међу клетвеницима (није било могуће), пошто је она одсутна и налази се далеко а и зимско је доба, и то у јеку, а она је усред беспућа и планина толико високих да досежу од земље до неба и до којих се стиже после много дана пута, па да нема никакве силе помоћу које би дошла током читаве зиме” (Ђурић, 1986, стр. 124). И у овом случају је реч о подручју Зете, односно данашње Црне Горе. Очито је да обојица писаца, Јован Кинам и Теодор Метохит, имају унеколико замагљене, али ипак прилично тачне географске представе о том делу Балканског полуострва.

Непоуздани преписивачи

Византијска цивилизација није познавала штампану књигу. Некако у исто време када је срушено Византијско царство (1453), у другом делу Европе, у граду Мајнцу, Јохан Гутенберг је завршио са штампањем прве књиге – латинске Библије (1455). То је био један од највећих проналазака у повести људског рода и цивилизацијски скок који је умногоме променио историју света. На другој страни, то је значило да је Византија била и остала искључиво цивилизација рукописа и рукописних књига (кодекса) (Радић, 2021, стр. 2).

У Византији су текстови античких и средњовековних грчких аутора, сачувани на пропадљивом материјалу (папирус, пергамент, папир), с времена на време преписивани. Некад је то рађено прецизно и беспрекорно тачно, а каткад, уколико преписивач није био довољно школован, немарно и са мноштвом пропуста. Ипак, међу византијским интелектуалцима постојали су они који су били у стању да исправе грешке и пропусте недовољно учених кописта.

Против непоузданих и недовољно образованих преписивача устаје Нићифор Григора, водећи интелектуалац византијског света друге четвртине XIV века. Када је посреди било дело *Хармоника* у три књиге Клаудија Птолемеја, он је забележио: „У току веома дугог раздобља тај спис је долазио у руке многим лошим копистима. Једни од њих су вршили измене у редакцији, преиначавали ауторски текст, излагали га погрешно; други су због своје неукости испуштали читаве фразе, тако да је читаоцу било тешко да разуме повезаност расуђивања. Штавише, цела поглавља су била изостављена или изгубљена. Захваљујући упорном настојању, аутору је пошло за руком да уз божју помоћ спаси тај спис” (Липшиц, 1967, стр. 227).

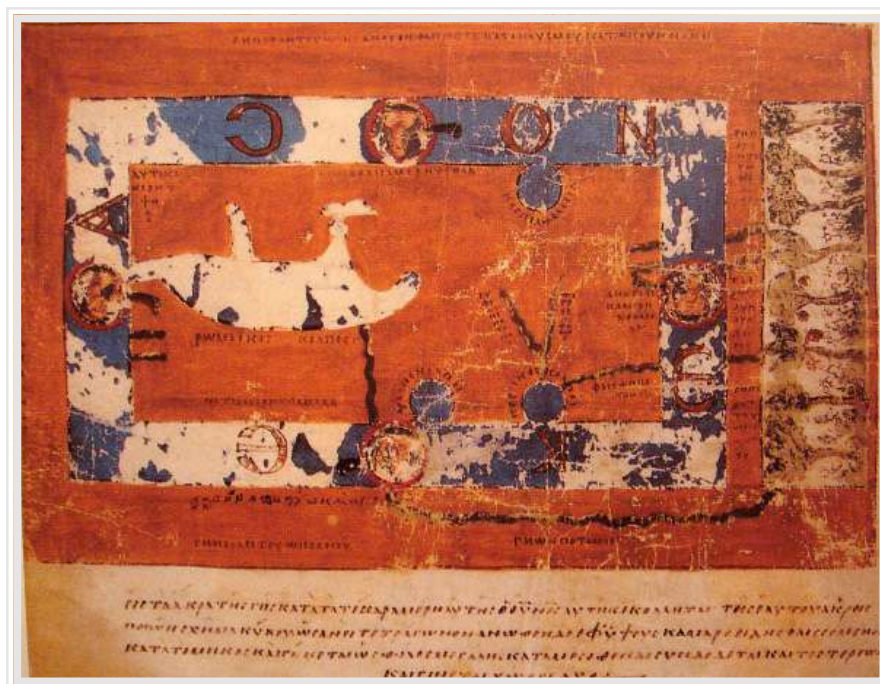
Дакле, византијски научници нису се задовољавали само неком врстом механичког ексцерпирања античких аутора него су осим коментарисања овладали суштином научних проблема којима су се бавили, па су тако за једну степеницу уздизали постојећа знања и доносили нове научне истине. Нићифор Григора, али и неки други византијски људи од пера, не само да су подробно и веома учено коментарисали сцијентистичке списе, него су и исправљали и одстрањивали грешке кописта које су искривљавале првобитни смисао. Уз то, попуњавали су и лакуне у текстовима античких аутора. Познато је да је Нићифор Григора сам саставио неколико глава тог Птолемејевог дела које су недостајале (Липшиц, 1967, стр. 227).

Изванредан зналац Страбона и Клаудија Птолемеја био је знаменити Георгије Гемист Плитон, највећи интелектуалац на заласку византијске цивилизације. Ослањајући се на Птолемеја, он је унеколико исправио дотадашње схватање о граници између Азије и Африке, сматрајући да је то Арабијски залив (Црвено море), а не, како се претходно мислило, река Нил. Западноевропски хуманисти, изванредно упућени у дела Клаудија Птолемеја, готово да нису знали за Страбона из Амације кога је средином XV столећа у латински свет западне Европе на својеврстан начин „увео” управо Георгије Гемист Плитон (Бородин, Гукова, 2000, стр. 132–136).

Хришћанска топографија

О састављачу дела *Хришћанска топографија* Козми Индикоплевсту (Индикоплову) и његовом животу сачувано је веома мало података. Како је сам забележио, због слабог здравља и лошег вида није могао да задобије неко шире образовање већ се још од ране младости бавио обичним пословима. Међутим, помањкање књишког знања надокнадио је трговачком делатношћу и многобројним путовањима приликом којих је посетио читав низ земаља. Очигледно је да је био више човек акције него човек књиге и знања. Познато је да је у зрелом узрасту живео у Александрији, после Константинопоља другом граду Византијског царства. Потом је највероватније примио монашки завет и ступио у

манастир у Синају. Своје главно дело, под називом *Хришћанска топографија*, завршио је у Синајском манастиру негде између 545. и 547. године (Удальцова, 1984, стр. 467).

Слика 6. *Cosmas Indicopleustes* или *Козма који је пловио у Индију*, био је трговац и путник чије дјело *Хришћанска топографија*, настало у VI вијеку, садржи неке од најранијих и најпознатијих свјетских мапа. Једна од каснијих копија (из 1186) чува се у манастиру Св. Катарине на Синају.

Овај енергични трговац и одважни морепловац посетио је Абисинију, пловио Нилом и неустрашиво бродио бескрајним морским површинама Средоземног, Црног и Црвеног мора, као и Персијским заливом. Са својим сапутницима стизао је у удаљена подручја Арабије, Источне Африке, Персије, Цејлона (данас Шри Ланка). Већ су му савременици доделили надимак Индикоплевст (Индикоплов), то јест „онај који је пловио у Индију”, зато што је, по свој прилици, посетио и ту земљу која је била веома егзотична и обавијена легендама. Он је за будуће нараштаје оставио занимљив опис природе, насеља и историјских споменика Египта и Синајског полуострва (Удальцова, 1984, стр. 467–468).

Међу византијским историјским и књижевним споменицима VI века потпуно особено место заузима веома познато и у току целог средњег века радо читано дело Козме Индикоплова под називом *Хришћанска топографија*. Када је жанр у питању, овај спис се тешко може разврстати и он се не уклапа у уобичајене оквире византијске литературе VI века. У њему су сједињени и записи путника, природнонаучни рад из географије, биологије, астрономије и филозофско-богословски трактат који се дотиче религијских спорова те епохе. Дело Козме Индикополовца, као ниједан други споменик, показује колико је широк замах у VI веку задобила трговина Византијског царства преко Египта са Етиопијом (Аксум), острвом Цејлон (Тапробана), Индијом и Кином (Удальцова, 1984, стр. 467–468).

Једно од најлепших поглавља „Хришћанске топографије” је прича о Цејлону (Шри Ланка) – богатом зеленом острву у бескрајном океану које је по Козми у VI веку било средиште

светске трговине између Источне Африке и Кине. Неизбрисив утисак на византијске трговце оставила је природа Цејлона и за њих до тада невиђени живи свет. Византијски морепловац даје веома жив опис носорога, за Византинце потпуно несвакидашне звери која их је поразила како својим димензијама тако и својом оријашком снагом. По сведочанству Козме, кожа носорога је толико дебела тако да су је у осушеном облику острвљани употребљавали уместо гвожђа и од ње правили плутове (Удальцова, 1984, стр. 468).

Приповест о флори и фауни смењује се код Козме са стварним сценама пријема грчког трговца Сопатра и персијског изасланика код једног од владара Цејлона. Легенда створена у вези са тим пријемом одражава оштру супарничку борбу између персијских и византијских трговаца за трговину свилом и другим производима с Индијом и Кином, у којој је острво Цејлон играло важну посредничку улогу. Козма приповеда о томе како је за време пријема Сопатра и персијског изасланика владар Цејлона питао: „Који је од ваших царева бољи и јачи?” Претекавши свог византијског такмаца, хвалисави и благоглагољиви Персијанац је хитро и без оклевања одговорио да је најсилнији владар – шах Ирана (Персије). Отуда, додао је разметљиво, он са разлогом носи титулу „шахиншах” – „шах над шаховима”. С друге стране, уверен да победу не могу однети брзина и број изговорених речи персијског трговца него опипљиве и проверљиве чињенице, смирени византијски трговац је предложио господару Цејлона да сам погледа владаре обеју страна и да ће му одмах све бити јасно. Овај предлог византијске стране изазвао је малу недоумицу код свих присутних. Тада је Сопатр затражио да владару „зеленог” острва покажу два новчића – византијски златник и персијски сребрњак – и рекао: „На обе монете су представе царева – погледај у њих и дознаћеш истину!” Владар Цејлона је после разгледања монета задивљено признао очигледну надмоћ византијског златника. У односу на велелепни златник цара Јустинијана I Великог (527–565), персијски сребрњак изгледао је ипак скромно и неугледно. Реч је о најлепшој монети тога времена и није чудо што је познати шпански економски историчар Роберто Лопез проницљиво закључио да је византијски златник са пуно разлога био „долар средњег века” (Lopez, 1951. pp. 209–234). Владар Цејлона је једноставно закључио да је византијски цар и славнији и силнији и умнији од свог персијског колеге. После овог „одмеравања” снага у којој је Византија надвисила Персију, Сопатру су указане нарочите почести: посадили су га на слона и уз громогласну буку бубњева свечано су га водали по граду. Персијски посланик, на другој страни, био је веома постићен (Удальцова, 1984, стр. 469). Подаци које дугујемо археологији на особен начин потврђују оно што можемо да прочитамо у *Хришћанској топографији*. Византијски златник са ликом цара Јустинијана I Великог, савременика Козме Индикоплова, нађен је у Шведској, с једне стране, и у долини кинеске реке Хоангхо (Жута река), с друге стране.

Упоредо са географским и етнографским подацима *Хришћанске топографије* Козме Индикоплова, своје место су нашле и космогонијске и филозофске представе о свемиру, прилагођене хришћанском учењу. По овом питању не само окретни трговац и спретни морепловац него и вешти приповедач одлази у други план и уступа место фанатичном и прилично неуком и ограниченом монаху. Козма покушава да оповргне античку грчку космогонију и да је замени библијским представама о васиони. Ослањајући се на

Библију и списе светих отаца, Индикоплов је систему Клаудија Птолемеја, знаменитог александријског географа и астронома, супротставио хришћанску космографију. Сматрајући учење Птолемеја не толико погрешним, него штетним и опасним, Козма је тврдио да Земља ни у ком случају нема лоптасти облик, већ је четвороугаона плоча у виду Нојевог ковчега, окружена океаном и покривена небеским сводом, на којем висе звезде и где се налази Рај (Удальцова, 1984, стр. 470). Он је небо замишљао као двослојни правоугаоник, чији горњи слој образује свод. Вациона се дели на четири слоја: у највишем борави Исус Христос – врховни судија свега постојећег, у другом обитавају анђели, у трећем – људи, у четвртном, подземном, слоју – демони. Све космичке појаве и метеоролошке промене Козма је објашњавао дејством анђела који испуњавају предсказања Бога (Удальцова, 1984, стр. 470).

Необична слика света, коју је створио Козма Индикоплов, ни у ком случају није била његово откриће. Стварајући је, писац се ослањао на веома стару традицију: представа света у облику четвороугаоног ковчега води порекло од древнојеврејске традиције и од учења александријских теолога Оригена и Климента. Могуће је да су иза такве традиције стајала још старија учења древног Истока која су придавала мистично значење броју четири (Удальцова, 1984, стр. 470).

Занимљиви географски описи Козме наишли су на знатан одјек у Византији и дуго времена су били омиљено штиво разним круговима читалаца. Популарност *Хришћанске топографије* била је толико велика да је у поимању средњовековних људи сасвим истиснула представе о сферичности Земље. О пријему Козминог дела на најбољи начин казује чињеница да је оно преписивано, преводено на различите језике и илустровано више од хиљаду година, готово до времена Галилеа Галилеја и Николе Коперника, и да је допрло како у западну Европу тако и Русију. На широком простору православног света Козмин текст се преписивао и у XV, XVI и XVII столећу. Посебно је занимљив податак да се у великим преписивачким средиштима царске Русије *Хришћанска топографија* илустровала Козминим минијатурама на скоро непромењен начин (Удальцова, 1984, стр. 474–476).

До нашег времена остало је спорно какве су се илустрације налазиле у оригиналу *Хришћанске топографије* и да ли их је радио сам Козма или неки други уметник. Космографске представе Козме Индикоплова, које су, између осталог, имале за циљ да докажу истинитост Светог писма и хришћанског вероучења, неспорно су биле корак назад у поређењу са системом који је утемељио Клаудије Птолемеј и, следствено томе, нанеле су штету развоју науке о свемиру. *Хришћанска топографија* умногоме је омела напредак науке о стварању света у средњем веку. Опречности *Хришћанске топографије*, природно, умногоме су биле проузроковане противречном прелазном епохом у којој је живео аутор – епохом пропасте античке цивилизације и успостављања нове културе средњовековног друштва (Удальцова, 1984, стр. 477).

Козма Индикоплов је стекао популарност и у српској средини. Тако је Гаврило Тројичанин, калуђер и преписивач XVII века, за собом оставио препис *Хришћанске топографије* Козме Индикоплова из 1649. године. По мишљењу меродавних стручњака, он је преузет из неког

руског изворника. Слично томе и илустрације у њему су опонашале минијатуре са тог руског изгубљеног рукописа, а украшавање рукописа обавио је познати оновремени зограф Андрија Раичевић. Међутим, овде се не ради о дословном подражавању, односно копирању руских илустрација. Упркос знатним сличностима са оновременим руским узорима, запажа се и снажан исламски утицај, што је поуздано сведочанство да је источњачка орнаментика са предлошка у извесној мери истиснула руску. Уз то, у раду мајстора Андрије Раичевића примећују се и поједини западни елементи. Разнолики утицаји су исход посебних прилика у којима се развијала српска уметност XVII века. Ове илустрације представљају највећи подухват минијатурног сликарства у нашим крајевима у доба турске владавине (Милосављевић, 2005, стр. 125–173).

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанацковић, Т. и др. (ур). (2018). *Српска енциклопедија. Том III, књига 1 (Г – Демографски преглед)*. Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике.
2. Благојевић, М. (1976). Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμόν) и Тара (Τάρα) код Јована Кинама. У: *Зборник радова Византолошког института* (65–76). Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
3. Бородин, О. Р., Гукова, С. Н. (2000). *Историја географическе мисли в Византији*, Санкт-Петербург: Издательство „Алетейя”.
4. Vilhar, A. (1984). *Latinski citati. Florilegium adagiorum, sententiarum, proverbiorum, gnomarum*. Novi Sad: Matica srpska.
5. Vogel, K. (1967). Byzantine Science. In: *The Cambridge Medieval History, vol. IV (The Byzantine Empire), part II (Government, Church and Civilisation)*, ed. J. M. Hussey. (264–305). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Вулићевић, Љ. (1994). О периегесамa и о Паусанији периегети, У: Паусанија, *Опис Хелaге*, I, I–V, предг. превод и коментар Љ. Вулићевић, археол. коментар А. Цермановић Кузмановић. (7–39). Нови Сад: Матица српска.
7. Гюзелев, В. (2018). *Седмoкнижне за средновековната историја на Българија (IV–XV век), Книга I (Тълкувания върху българското и европејското средновековие)*. Софија: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов”.
8. Dols, M. (1979). *The Black Death in the Middle East*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
9. Драгојловић, Д. (1975). Хексамерони у средњовековној српској књижевности. *Књижевна историја*, VIII, 30, 165–181.
10. Ђурић, И. (1986). *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, (63–143), Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
11. Ђурић, М. (1972). *Историја хеленске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Србије.
12. Kostrenčić, M. (ur.). (1958). *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, том 3. Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ.

13. Калић, Ј. (1971). Јован Кинам. У: *Византијски извори за историју народа Југославије, том IV*. (1–105). Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
14. Kazhdan, A. P. (1991). Geography. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Vol. II, pp. 833–834). New York – Oxford: Oxford University Press.
15. Le Gof, Ž. (2010). *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*. Београд: Clio.
16. Липшиц, Е. Э. (1967). Наука и образование. У: *История Византии, том 3*. Москва: Издательство „Наука“.
17. Lopez, R. S. (1951). The Dollar of the Middle Ages. *Journal of Economic History*, 11, 209–234.
18. Милосављевић, Д. (2005). *Зограф Андрија Раичевић: епоха и дело*. Београд: Дерета, Ужице: Народни музеј, Прибој: Завичајни музеј.
19. NEB (1997). *The New Encyclopaedia Britannica, Vol. 19*. Macropaedia, Auckland/London/Madrid/Manila/Paris/Rome/Seoul/Sydney/Tokyo/Toronto: Encyclopaedia Britannica, Inc.
20. Nurdberg, M. (2014). *Dinamički srednji vek*. Београд: Evoluta.
21. Обрадовић, М. (2018). *Сирабон из Амасије: историчар и географ. VII књига Сирабонове Географије. Превод и коментари*. Београд: Evoluta.
22. Острогорски, Г. (1959). *Историја Византије*. Београд: Српска књижевна задруга.
23. Полякова, С. В., Феленковская, И. В. (1956). Анонимный географический трактат „Полное описание вселенной и народов”. *Византийский временник*, 8, 277–288.
24. Поповић, В. Р. (2001). *Извори за црквену историју*. Београд: Издање писца.
25. Preti, Đ. (2002). *Istorija naučne misli: nauka od Talesa do Ajnštajna, I (Antička nauka)*. Београд: Klub HT.
26. Preti, Đ. (2002). *Istorija naučne misli: nauka od Talesa do Ajnštajna, II (Moderna nauka)*. Београд: Klub HT.
27. Радић, Р. (2022). *Историја Трапезунтског царства*. Београд: Завод за уџбенике.
28. Радић, Р. (2021). Византинци и писана реч. *Читалнице. Научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. XX, бр. 38, 2–16.
29. Радић, Р. (2013). *Црно столеће. Време Јована V Палеолога (1332–1391)*. Београд: Завод за уџбенике.
30. Радић, Р. (2000). *Сирах у поезији Византији, 1180–1453, I–II*. Београд: Стубови културе.
31. Радошевић, Н. (1979). *Шестоднев Георгија Писиде и његов словенски превод*. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
32. Русенквист, Ј. У. (2017). *Византијска књижевност: од 6. века до пада Цариграда 1453*. Лозница: Карпос.
33. Schilbach, E. (1970). *Byzantinische Metrologie*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
34. Срејовић, Д., Цермановић Кузмановић, А. (1979). *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
35. Станковић, В. (2022). *Милутићин Свети краљ*, Београд: Vukotić Media.
36. Стевановић, Б. Н. (1968). *Историја хеленске књижевности од Александра до Јустинијана*. Београд: Научна књига.

37. Удальцова, З. В. (прир.). (1984). Косьма Индикоплов и его „Христианская топография”. У: *Культура Византии. IV – первая половина VII в. (467–477)*. Москва: Издательство „Наука”.
38. Ферјанчић, Б. (1959). *Византијски извори за историју народа Југославије, том II*. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
39. Hitchner, R. B., Kazhdan, A. P. (1991). Europe. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. (Vol. II, 750). New York – Oxford: Oxford University Press.
40. Šunjić, M. (2003). *Narodi i države ranog srednjeg veka*. Sarajevo: Rabic.

Radivoj Radić
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

THE BYZANTINES AND GEOGRAPHY (BRIEF SUMMARY)

Summary: Having been founded on ancient scientific achievements, the Byzantine geography did not significantly improve the theoretical background of this scientific discipline but made great progress in improving the inherited knowledge. Undoubtedly, the greatest achievement of ancient geographical thought was the understanding of Earth having the shape of a sphere. In the ancient science, there was a concurrent understanding of Earth being shaped like a flat discus, but the Christian ideologists, adhering to the theory of Earth being flat, found their validation not in the works of the ancient authors but in the Holy Scripture. The Cosmogony School of Antioch, leaning on the Biblical sources, developed its own fantastical geography which had nothing in common with science. In contrast, the School of Cappadocia-Alexandria supported a theory that Earth was a sphere, placed inside another sphere – the Heavenly Sphere. During the early Byzantine period, a particular interest was shown to the descriptive geography, ranging from the descriptions of town squares and ports to pilgrims' itineraries. The theoretical geography, however, lagged behind the texts that were primarily focused on descriptive observations. After the early Byzantine period, cartography became a barely known field, and thus the descriptions of countries and towns were most often replaced by lists of names, offering very few details. Like other peoples in the Middle Ages, the Byzantines believed that the world ended in Gibraltar, that is, the Pillars of Hercules, as this strait was usually referred to in this period. Whereas the ancient geography considered the centre of Earth to be located in the Happy Arabia (Arabia Felix), which consisted of the southern part of the Arabian Peninsula, the Biblical theory considered the centre of Earth to be located in Jerusalem.

Преузето: 18. април
Прихваћено: 25. мај